

ЗЕМЕЛЬНІ РЕСУРСИ ГОСПОДАРСТВ НАСЕЛЕННЯ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ПЕРСПЕКТИВ ЇХ РОЗВИТКУ

М.В. Шурик, д. е. н., професор.

Івано-Франківський університет права ім. Короля Данила Галицького

Досліджено засади становлення й розвитку господарств населення в аграрному секторі. Критично оцінюється вплив аграрної й земельної реформ на формування дрібного земельного господарства на селі. Вказуються позитивні й негативні сторони подібнення цілісних земельних фондів колишніх сільськогосподарських підприємств на земельні паї, приватизацію земельних ділянок. Приводяться найсуттєвіші помилки, що були допущені під час формування земельного фонду господарств населення. Зазначається, що формування земельних ділянок домогосподарств спричинило до руйнування цілісних земельних фондів сільськогосподарських підприємств. Вказується, що трансформаційні засади в зв'язку з роздержавленням, паюванням та приватизацією призвели до загострення соціально-економічних і екологічних проблем на селі, посилення депопуляційних процесів. Пропонуються власні підходи до трактування понять: господарства населення, домогосподарства, дрібні сільськогосподарські підприємства, особисті селянські господарства (ОСГ). Обґрунтовується потреба проведення генеральної інвентаризації земельних ділянок сільських мешканців. За її результатами провести заходи деприватизації й реприватизації, в тих господарствах населення, котрі не в змозі та не хочуть використовувати належні їм приватизовані земельні ділянки відповідно до цільового призначення. Доводиться потреба розширити коло громадян, на право володіння сільськогосподарськими угіддями. Для усунення соціальної напруги в процесі проведення заходів реприватизації й деприватизації запропоновано викупувати приватизовані земельні ділянки державою. Обґрунтовується запровадження сучасних, професійних засад до організації відтворення земельних ділянок господарствами населення. В зв'язку з цим земельний фонд домогосподарств слід розподілити на три групи: перша, включає селян, які зуміли вже організувати сучасне земельне господарство; друга, це потенційні власники і користувачі земель, які при наданні їм адекватної допомоги зможуть забезпечити успішне відтворення земельних ділянок; третя, господарства населення, що не в змозі забезпечити виконання вимог належного використання й охорони земельних ділянок.

Ключові слова: приватизація, домогосподарства, земля, деприватизація, відтворення, реформування, ОСГ

DOI: 10.21272/1817-9215.2017.3-11

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Нинішня організація відтворення земельних ділянок господарствами населення у вітчизняному аграрному секторі не відповідає ринковій моделі господарювання. За загальними цифрами благополуччя скриваються недоліки, помилки, котрі потребують наукової оцінки та розв'язання.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

Земельні ресурси аграрного сектора, включаючи земельні ділянки господарств населення були і залишаються предметом дослідження багатьох відомих вітчизняних і зарубіжних вчених, провладних і бізнесових структур, власників і користувачів земель тощо. Напрямки досліджень є надзвичайно широкими й багатовекторними.

Така увага до земельного фонду домогосподарств пояснюється, передусім зосередженням у селян значної частини сільськогосподарських угідь, а також обсягами виробництва ними валової сільськогосподарської продукції.

Аналіз засвідчує, що поштовх у своєму розвитку вони одержали за результатами проведення земельної реформи, найважливішими складовими котрої були заходи роздержавлення, паювання і приватизації земель АПК. Поряд із господарствами населення було започатковано також інші форми господарств. Сьогодні в Україні склалися такі форми господарювання: 8,7 тис. сільськогосподарських підприємств ринкового типу, середній розмір сільськогосподарських угідь в яких становив 1936 га і 846 фермерських господарств типу сільськогосподарських підприємств (1630 га), які аналогічні за розміром підприємствам США і колишньої Української РСР; 33 тис. традиційних фермерських господарств (80.2 га), що відповідає європейській моделі, а також 17 млн господарств населення (0.9 га), що відповідає японській та китайській моделям господарювання, з яких 5243 тис. особистих селянських господарств (87 га) [1, с. 143]. Втім сформовані форми господарювання та рівень їх землезабезпеченості в Україні, на наше переконання не є оптимальним, як і модель розвитку, оскільки процес формування їх не був конструктивним. Ні китайська, ні японська моделі, зважаючи на демографічні та територіальні особливості цих країн не можуть бути прийнятними для вітчизняного аграрного сектора. Означене твердо переконує в потребі формування власних теоретичних і методологічних засад землеволодіння й землекористування. Незважаючи на очевидну непридатність існуючої моделі для суспільства в цілому, вона є надзвичайно ефективною для тих, хто з її допомогою зумів одержати мільярдні та мільйонні статки в твердій валюті. Тому для її захисту вони вдаватимуться до будь-яких засобів [2, с.12]. Саме так нині організовують земельні господарства великі сільськогосподарські підприємства (агрохолдинги), яким землі надано в оренду.

Аналіз досліджень учених засвідчує також, що механізм реформування земельних ресурсів у вітчизняному АПК не був досконалим і йому властиві певні недоліки. Передусім це стосується процесу паювання. Йдеться про деструктиви правового характеру. «Беззаконне» розпаювання породило серйозні, донині не вирішені проблеми. До них можна віднести і запроєктовані, але не позначені в натурі польові дороги, полезахисні лісосмуги, відумерлу спадщину, черезсмузжя, дальнотериторія та інші його наслідки. Все це вкрай ускладнює формування агротехнологічного й екологічно оптимальних землеволодінь і землекористувань, на яких ефективно господарювання поєднувалось б із вимогами до охорони земель [3].

Успішність і високопродуктивне використання земель господарствами населення, на думку науковців значною мірою залежить від напрацювання перспектив його розвитку та безпосередньої участі в цьому процесі держави й місцевих органів самоврядування. Передусім це стосується фінансової допомоги та підтримки земельного фонду державними інститутами, місцевою владою, котра нині не є достатньою й дієвою. Очевидно, що більшість господарств населення та невеликих сільськогосподарських підприємств мають значну обмеженість у власних фінансових ресурсах і хронічну недоступність бюджетного фінансування – практично позбавлені можливості здійснювати радикальне оновлення власної матеріально-технічної бази та використовувати передові технології агровиробництва [4, с. 67].

Взагалі складнощів у розвитку та діяльності господарств населення є значно більше. Незважаючи на це нині в Україні не сформовано стратегію діяльності домогосподарств, яка би чітко та зрозуміло була зорієнтована на організацію майбутнього землеволодіння й землекористування.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Запропонувати модель і перспективи діяльності господарств населення в аграрному секторі України та Карпатському макрорегіоні зокрема.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Як зазначено вище найбільшого розвитку земельні господарства селян одержали в період проведення земельних й аграрних реформ. Дослідження засвідчують, що каталізатором їх розвитку в Україні був пошук справжнього господаря землі, котрий би зміг організувати сучасне ринково-орієнтоване, високопродуктивне виробництво сільськогосподарської продукції. При цьому найважливішим важелем реформування, на думку тодішніх реформаторів мала стати приватизація земельних ділянок. Однак трансформаційні заходи зазначеного спрямування не забезпечили очікуваних позитивних результатів. Для більшості домогосподарств приватна форма власності на земельні ділянки стала своєрідною індульгенцією, котра унеможлиблює державний і громадський контроль за цільовим використанням землі. Цим значною мірою пояснюється поява незадіяних і покинутих приватизованих земельних ділянок селян.

Найбільшої шкоди завдала реформа земельному фонду колишніх сільськогосподарських підприємств, абсолютна більшість яких практично сформулила його таким чином, що давало можливість запровадити сівозміни, імплементувати новітні досягнення науки і техніки, продуктивно використовувати наявну матеріально-технічну базу. Заслугою, на наше переконання, слід вважати також формування тодішніми сільгоспідприємствами робочих місць, надання допомоги в розвитку сільських територій та особистих підсобних господарств. Звісно не всі колишні агрогосподарства приймали участь у організації соціального захисту населення. Недоліки також мали місце у використанні й охороні земельних ресурсів тощо. Однак недооцінювати значущість колишніх сільгоспідприємств буде помилкою. Принагідно зазначимо, що в дореформенний період розмір земельної ділянки селянського господарства законодавчо було обмежено. Зокрема, в Карпатському макрорегіоні максимальний розмір присадибної ділянки не міг бути більшим (за окремим виключенням) 0,25 га. За твердженням науковців розмір землекористування домогосподарства є одним з індикаторів характеру його сільськогосподарської діяльності, тобто непрямою характеристикою того, чи має воно споживче або товарне (комерційне) спрямування. Вважається, наприклад, що ділянки площею 1 га достатньо для виробництва сільськогосподарської продукції з метою продовольчого самозабезпечення сім'ї із 4 осіб [5, с. 247].

Означене твердо переконує, що процеси роздержавлення, паювання та приватизації земельних угідь колишніх сільгоспідприємств мали би бути науково-обґрунтованими, а не популістськими. Трансформаційні заходи в зв'язку з роздачею сільськогосподарських земель селянам швидше всього носили характер соціалізованих, що унеможливило імплементування професійних засад до використання й охорони приватизованих земельних ділянок.

Разом з тим становлення та розвиток господарств населення забезпечив зростання обсягів валової продукції сільського господарства (табл. 1).

Таблиця 1 - Частка виробництва валової продукції сільського господарства господарствами населення в Карпатському макрорегіоні [6]
(у відсотках до загального обсягу)

	1990	1995	2000	2005	2010	2012
Україна	26,6	45,9	61,6	59,5	51,7	49,3
Закарпатська	59,5	85,9	94,6	95,4	96,2	94,5
Івано-Франківська	54,8	74,8	90,2	90,2	79,1	69,8
Львівська	51,7	69,3	90,2	89,6	74,7	70,0
Чернівецька	42,0	62,7	81,8	87,2	78,4	75,8

Дослідження позитивної динаміки виробництва сільгосппродукції домогосподарствами в Карпатському макрореґіоні пояснюється малоземеллям агропідприємств. Йдеться про фермерські господарства, виробничі кооперативи, господарські товариства тощо. Крім того в період імплементації земельної й аграрної реформ сільгоспугіддя першочергово виділялись господарствам населення. За даними Головного управління держземкадастра в Івано-Франківській області площа сільськогосподарських угідь у підпорядкуванні у власності громадян значно переважає земельні фонди сільськогосподарських підприємств (табл. 2).

Таблиця 2 - Розподіл сільськогосподарських угідь у Івано-Франківській області в 2013 році (на кінець року; тис. га)

	Сільськогосподарські угіддя	У тому числі		
		рілля	сіножаті	пасовища
Усього земель	630.8	395.9	83.8	127.5
Землі сільськогосподарських підприємств	119.5	112.2	2.9	3.0
- державних	5.6	4.7	0.2	0.5
- недержавних	113.9	107.5	2.7	2.5
Землі громадян	373.8	264.8	63.1	26.3
Землі користувачів інших територій	137.5	18.9	17.8	98.2

Відомо, що в Україні сільськогосподарську продукцію виробляють три категорії господарств із різним юридичним статусом і значними відмінностями у рівнях концентрації виробництва: 15 тис. сільськогосподарських підприємств із середньою земельною площею понад 1 тис. га сільськогосподарських угідь, 41 тис. фермерських господарств із середнім розміром дещо більше 100 га та близько 8 млн. домогосподарств, які здійснюють аграрну діяльність у середньому на двох гектарах [7, с. 18].

На наше глибоке переконання успіхи і недоліки в роботі господарств населення в аграрному секторі залежать від багатьох чинників, найважливішими з яких є не лише землезабезпеченість, але й засади використання, збереження, покращення й охорони земель. Нині вони не відповідають вимогам сучасності, що негативно впливає на перспективу їх розвитку.

Дрібнотоварність, розподіл земель на паї, зосередження значної частини виробництва сільськогосподарської продукції в господарствах населення призвели до порушення організації території сільськогосподарських підприємств, відсутності сівозмін, посилення процесів ерозії тощо [8]. Саме тому чинні засади відтворення земельних ділянок домогосподарствами потребують радикальних змін. Передусім це стосується правового визначення дефініцій: господарства населення, домогосподарства, особисте селянське господарство, підсобне господарство, фермерське господарство тощо. Нині в Україні практично відсутнє правове, чітко визначене тлумачення цих дефініцій, які би дали можливість трактувати їх однозначно. Зокрема, служба Державної статистики вважає ідентичними поняття господарства населення і домогосподарства. Вони здійснюють сільськогосподарську діяльність як з метою самозабезпечення продуктами харчування, так із метою виробництва товарної сільськогосподарської продукції. До цієї категорії віднесені також фізичні особи-підприємці, які проводять свою діяльність у галузі сільського господарства. Дещо інакше тлумачить вітчизняний законодавець, поняття «особисте селянське господарство» – це господарська діяльність у галузі сільського господарства, що приводиться без створення юридичної особи фізичною особою або

на сімейних засадах з метою задоволення особистих потреб у сільськогосподарській продукції та її продажу [9, с. 80].

Окремі науковці пропонують взагалі відмовитись від розгляду селянського господарства як виключно «підсобної», нетоварної форми самозабезпечення селянських сімей. Таке трактування є неповним і таким, що відкидає диверсифікаційну (по суті підприємницьку) їх складову [10, с. 91]. Існують і інші правові і організаційні колізії, пов'язані з тлумаченням цих дефініцій. Втім жодне не використовує в якості критерію розмір земельних угідь, товарність сільськогосподарського виробництва. Однією з найбільш вагомих причин при цьому, на нашу думку, є бажання абсолютної більшості селян перебувати в групі фізичних осіб.

В той же час дослідження засвідчують, що у вітчизняному аграрному секторі існує ряд господарських характеристик ОСГ, які відображають їхній потенціал як товаровиробників і підприємців. По-перше, використовуваними ними ділянки перевищують встановлену Земельним кодексом України граничну для сільських присадибних ділянок площу (0.25 га). По-друге, багато які з цих господарств (46.1%) скористалися нормою ст. 5 ЗУ «Про особисте селянське господарство» і розширили власне землекористування понад граничну норму особистих селянських господарств, визначену Земельним кодексом України (2 га). По-третє, можливості зазначеного розширення площ землекористування понад історично зумовлені максимальні розміри (0.6 га) супроводжуються певними ознаками капіталізації, представленими тенденцією до розширення власної технічної бази та використання сторонньої робочої сили [11]. Таким чином, перспектива розвитку дрібних господарств у аграрному секторі України засвідчує про потребу запровадження нових критеріїв, показників при встановленні статус-кво розміру землеволодіння групою дрібних власників і користувачів земельних ділянок. Тобто при визначенні статусу дрібного власника й користувача земельних угідь слід керуватись двома найбільш важливими критеріями: розмір землеволодіння або землекористування та рівень товарності виробництва. В результаті чого можна буде провести чіткий поділ дрібних власників і користувачів земельних ділянок на три групи: підсобні селянські господарства (0.25 га); група селян, що мають у власності до 2 га – фізичні особи та селяни; селянські господарства, розмір земельного фонду яких є більшим 2 га – юридичні особи (підприємці).

Передумовою реалізації пропонованих нами трансформацій повинно стати проведення інвентаризації.

Ми глибоко переконані, що за результатами переобліку земельного фонду АПК будуть виявлені порушення, зловживання, стратегічні помилки. Насамперед це стосується формування персонального складу дрібних власників і користувачів земель, невідповідності фактичного розміру земельних ділянок до задекларованого, встановлення факту покинутих і незадіяних площ тощо. За підсумками інвентаризації можна буде прийняти рішення про деприватизацію й реприватизацію земельних ділянок у тих громадян, які одержали у власність і користування землю з порушенням вимог вітчизняного земельного законодавства.

Вилучення незадіяних і покинутих земельних ділянок, а також площ, які деюре не мають законно встановленого власника слід доручити місцевим органам самоврядування та громадянським інститутам, що стане першим практичним кроком децентралізації.

Нагальним також, на нашу думку слід вважати вирішення питання щодо долі незатребуваних площ пайового земельного фонду, котрий вже більше як 20 років не використовується.

Складовою реформування повинна стати також реприватизація та деприватизація земельних ділянок у тих громадян, які не в змозі та не хочуть належно організувати їх використання й охорону. З метою зменшення можливої соціальної напруги слід

передбачити можливість викупу земель домогосподарств за рахунок коштів державного та місцевих бюджетів.

В кінцевому рахунку перспективу функціонування земельного фонду господарств населення слід будувати згідно потреб його призначення, щ які сформовані Світовим Розумом. Означене реально може бути виконано завдяки проведенню заходів чіткого розподілу власників і користувачів земель АПК на три групи: перша, включатиме ті господарства населення, котрі вже зуміли організувати сучасне використання й охорону угідь; друга група буде включати селянські земельні господарства, котрі потенційно впродовж 3-5 років, при наданні адекватної допомоги зможуть забезпечити сучасні засади відтворення належних їм угідь. В третій групі домогосподарств розмір землеволодіння слід обмежити площею 0.25 га, що відповідатиме нормативам особистого підсобного господарства.

ВИСНОВКИ

Земельна та аграрна реформи більш як за 20 років у вітчизняному аграрному секторі спричинили до радикальних перетворень у організації земельного господарства сільських мешканців. Більшість із них за результатами роздержавлення, паювання та приватизації значно розширили межі особистого земельного фонду. Господарствами населення нині забезпечується майже $\frac{3}{4}$ обсягів валового виробництва продукції сільського господарства. В Карпатському макрорегіоні зазначений показник є значно більшим. Крім того за офіційними даними Державного агентства земельних ресурсів України у підпорядкуванні й власності громадян досліджуваних областей нині перебуває майже 80% сільськогосподарських угідь. Ці та інші ключові показники функціонування господарств населення зобов'язують встановлення перспектив їх розвитку.

Дослідження засвідчують, що за загальною позитивною динамікою розвитку земельного фонду домогосподарств існують суттєві недоліки, котрі негативно впливають не лише на відтворення приватизованих земельних ділянок, а й завдають непоправної шкоди фауністиці та флориністиці. Саме тому в найближчі 1-2 роки доцільно провести дослідження по створенню фундаменту передумов і визначення перспектив розвитку домогосподарств. В їх складі найбільш важливим є встановлення складу власників і користувачів земель, а також потенційних можливостей забезпечувати ними використання й охорону угідь відповідно до вимог сучасності. До уваги слід прийняти фінансові та фізичні можливості селян, професійність організації земельного господарства, здатність імплементувати інновації, землезабезпеченість тощо.

Перспективи розвитку господарств населення значною мірою залежить від запровадження однозначного встановлення критеріїв приналежності їх до тієї чи іншої групи форм господарювання. Очевидним є те, що ті господарства, котрі мають у власності понад 2 га сільськогосподарських угідь слід віднести до групи, котру офіційно слід зареєструвати в адекватних державних, фінансових, статистичних і управлінських структурах.

Перспектива розвитку господарств населення потребує також проведення заходів по упорядкуванню земельних господарств. Земля повинна використовуватись відповідно до вимог накреслених Світовим Розумом. Не приватне землеволодіння має слугувати основою побудови земельних відносин, а належна організація селянськими господарствами заходів по використанню й охороні належних їм земельних ділянок.

SUMMARY

It is investigated the elements of establishment and development of farming population in the agricultural sector. It is critically reviewed the impact of agricultural and land reforms on the forming of small land farming in the country.

It is indicated the positive and negative sides of disintegration of integral land resources of former agricultural enterprises on land shares and privatization of lands. The main mistakes are displayed that have been made during

the forming of land resources of farming population. It is indicated that the forming of land resources has led to the destruction of integral land resources of agricultural enterprises. It is pointed that transformational elements due to the denationalization, land sharing and privatization have led to the aggravation of social and economic and ecological problems in the country and to the intensification of depopulation processes. The own approaches to the representation of notions are offered: population household, household, agricultural enterprises, own private farming (PF).

The need is justified for conducting a general inventory of rural residents' grounds. According to its results, it is necessary to carry out activities of deprivatization and reprivatization in those households that are not able and do not want to use their appropriate privatized grounds in accordance to their purpose. There is a need to expand the circle of citizens as to their ownership of farmlands. To eliminate social tension in the process of reprivatization and deprivatization, it is offered to buy out the privatized grounds by the state. The introduction of modern, professional principles of the organization farmlands is justified. In this regard, the Land Fund of households should be divided into three groups: the first one includes farmers who have managed to organize a modern farm land; second – this is potential owners and users of land that can provide with adequate assistance successful reproduction of land; third one includes households that are not able to ensure compliance with proper use and protection of land.

Key words: privatization, household, land, renationalization, reproduction, reforming, PF

ЛІТЕРАТУРА

1. Стратегія Леоніда Даниловича Кучми – Президента України 1994-2005 рр. щодо реформування аграрного сектору України // Економіка АПК. – 2013. – №10. – С. 139-146.
2. Зверяков М.І. У пошуках виходу з кризи/М. Зверяков// Економіка України. – 2013. – №8. – С. 4-21.
3. Сергій Тимченко. Землеустрій по українськи: нелегкий шлях системних змін / Сергій Тимченко// Дзеркало тижня. – 2013. – 1-8 листопада. – №40.
4. Шубравська О.В. Перспективи модернізації аграрного сектору України /О. Шубравська, К. Прокопенко// Економіка України. – 2013. – №8. – С. 64-76.
5. Теорія, політика та практика сільського розвитку/ За ред. О.М. Бородіної, І.В. Прокопи. НАН України: Ун-т економ. та прогноз. – К., 2012. – 376 с.
6. Сільське господарство України. Статистичний збірник / Державна служба статистики України. Відп. за вип. О.М. Прокопенко. – Київ, 2013. – 402 с.
7. Пасхавер Б.Й. Малі форми аграрного виробництва/Б. Пасхавер// Економіка АПК. – 2013. – №11. – С. 18-26.
8. Из-за эрозии грунтов Украина ежегодно теряет 10 млрд. дол. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://economics.ib.ua/state/2012/01/133287_izza_erozii_gruntov_ukraina.html.
9. Бородіна О.М. Комерціалізація особистих селянських господарств як напрям підвищення доходів сільського населення/ О. Бородіна, І. Прокопи, С. Киризок// Економіка і прогнозування. – 2012. – №3. – С. 79-91.
10. Малік М.Й. Теоретичні засади та напрямки трансформації особистих селянських господарств /М. Малік, В. Заяць// Економіка АПК. – 2013. – №5. – С. 87-95.
11. Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2012 році / Державна служба статистики України. – К., 2012. – 82 с.

Надійшла до редакції 9 серпня 2017 р.